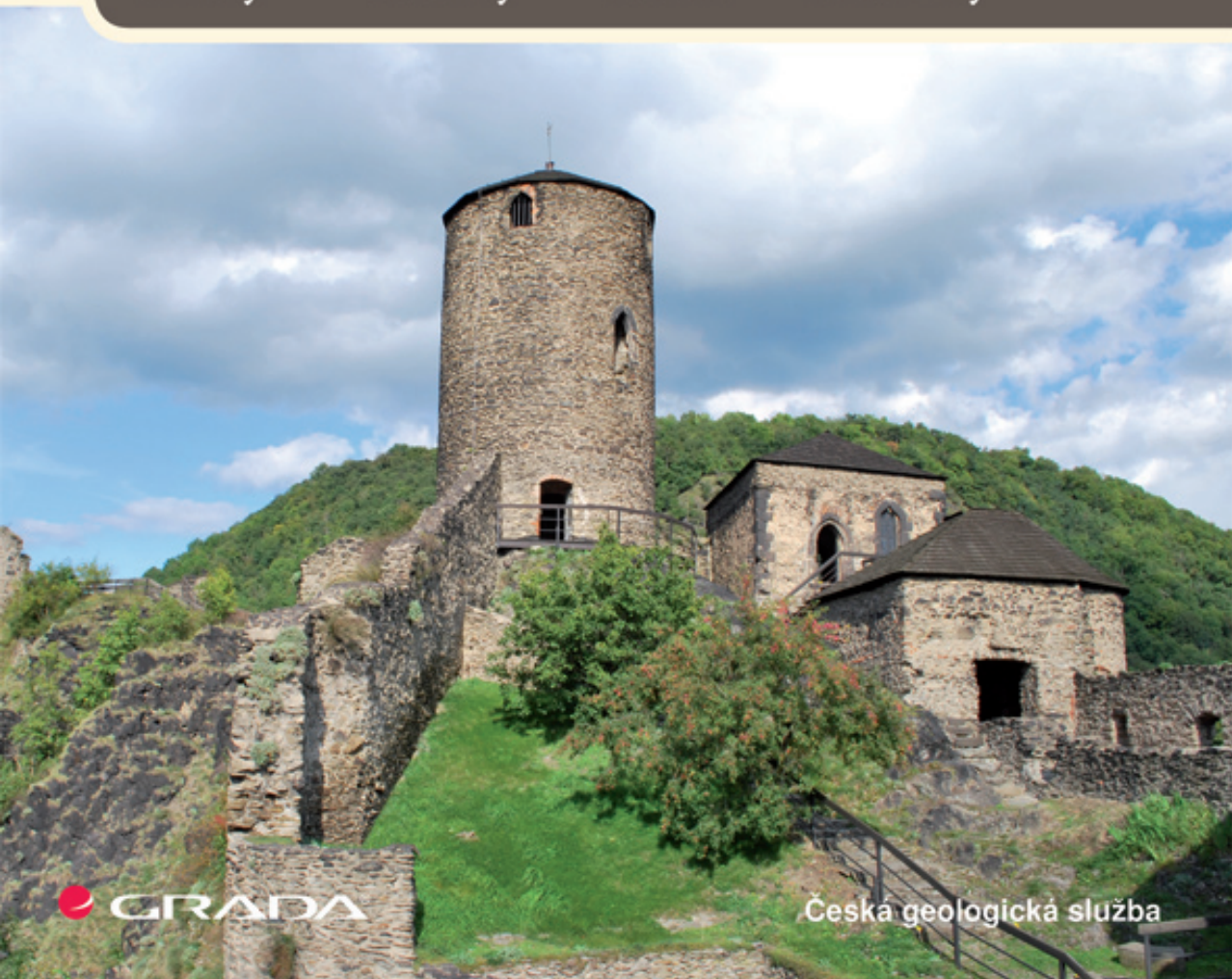

Hrady Čech a Moravy

z čeho jsou a na čem stojí

Zdeněk Kukal, Barbora Dudíková Schulmannová,
Jaroslav Valečka, Vlasta Čechová, Karel Pošmourný

hrady • zámky • tvrze • kláštery

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umisťování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Recenzenti

Prof. PhDr. Tomáš Durdík, DrSc.

Doc. RNDr. Jan Vitek

Fotografie: V. Čechová, B. Dudíková Schulmannová,
P. Hanžl, Z. Kukal, J. Němec, K. Pošmourný,
V. Štědrá, J. Valečka

© Z. Kukal, B. Dudíková Schulmannová,
J. Valečka, V. Čechová, K. Pošmourný, 2010
Cover Design © Grada Publishing, a. s., 2010

ISBN 978-80-7075-740-6

ISBN 978-80-247-3745-4 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-7496-1 (elektronická verze ve formátu PDF)

© Grada Publishing, a.s. 2012

Obsah

Předmluva — — — 7

Úvod — — — 9

Ještě zůstal kámen na kameni — — — 13

Hrad Kámen je hoden svého jména — — — 14

Skály s hrady, hrady se skalami — — — 24

Podrobněji o kamenech — — — 41

Jak poznat kameny pod hrady — — — 57

Kameny pod hrady v přehledu a statistice — — — 68

Kameny na povrchu aneb trochu regionální geologie — — — 74

Kamenný potenciál — — — 81

Kámen v geologické i středověké historii — — — 85

Stavební kameny bílé, černé i barevné — — — 88

Kamenné zdi pevné a méně pevné — — — 92

Romantik Mácha a hradní kameny — — — 98

Tváře krajiny s hrady — — — 102

Přírodní pochody zvané krajínotvorné — — — 126

Krajina s hrady, hrady s krajinou — — — 137

Geologové milují hrady — — — 143

Hrady a zámky v regionální geologii — — — 153

Nomen omen — — — 161

Terminologické intermezzo — — — 163

Historie kamenných staveb — — — 172

Tvary stavebního kamene — — — 181

Kámen proti kameni — — — 188

Přece jen zůstal kámen na kameni — — — 197

Kamenům na stopě — — — 206

Hradní reprezentanti — — — 213

Hrady na starých mapách — — — 288

Literatura — — — 293

Rejstřík — — — 297

Předmluva

Středověký hrad a zejména pak jeho zřícenina je v rámci našeho, a nejen našeho, památkového fondu beze sporu zvláštním fenoménem. Na jedné straně je nepřehlédnutelným symbolem doby, která ho vydala k životu, a výmluvným historickým pramenem, na straně druhé díky silné emotivní působivosti předmětem mnohotvárného zájmu a fascinace ze strany odborné a především pak nejširší veřejnosti. Z nereálného přesvědčení o tom, že hradu rozumí a může s ním vcelku libovolně zacházet každý, kdo se k tomu cítí jakýmkoliv zájmem povolán, pak vyplývá skutečnost, že jde o jednu z nejatakovanějších a obecně nejohroženějších složek našeho národního kulturního dědictví. Intenzivní zájem a skutečně obrovská (ovšem kvalitativně velmi rozrůzněná) literární produkce by mohly budit zcela mylný dojem, že o našich hradech dávno všechno víme a že nějaké nové pohledy jsou sotva možné.

Způsobů, jak k hradům badatelsky přistupovat, respektive kterému z obrovského počtu s nimi spojených aspektů věnovat pozornost, se nabízí nepřeborné množství. Platí to i o naší zemi, která v evropském kontextu náleží mezi ty, kde se kastellologické bádání nachází na relativně dobré a rozvinuté úrovni. Některé způsoby přístupu jsou, dalo by se říci, standardní či tradiční a propracované (nebo alespoň rozpracované) a všeobecně očekávané a uznávané, jiné jsou stále v plenkách. U nás do této druhé skupiny náležejí i otázky spojené se studiem vztahu hradů k přírodnímu prostředí, včetně otázek spadajících do rámce geologických věd. Studium z této strany obecně v rámci evropského bádání nepatří přes některé zajímavé práce mezi zvláště rozvíjené směry výzkumu. Pod zorným úhlem těchto skutečností je nutno knihu z pera Zdeňka Kukala, Barbory Dudíkové Schulmannové, Jaroslava Valečky, Vlasty Čechové a Karla Pošmourného jen přivítat, neboť je krokem k potřebnému rozšíření badatelského obzoru a interdisciplinarity studia.

Psát předmluvu k této knize přesto není pro kastellologa nijak jednoduchý úkol. Kniha sympatickou formou především vypovídá o tom, že její autoři mají hrady skutečně rádi a hloubka jejich fascinace a poctivého zaujetí je ohromná. Jsou však přírodovědci a v rámci textu se musejí vypořádat i s obecně kastellologickými, historickými, stavebně historickými, umělecko-historickými, vojensko-historickými a četnými dalšími otázkami z jiných oborů. Jak sami píší v Úvodu, jsou tyto pasáže poplatné hloubce jejich kontaktu s těmito humanistickými disciplínami, což názorně ilustruje i sestava publikací v soupisu literatury. V knize však mají informace z těchto oborů spíše doplňkový charakter a bude-li čtenář hledat nějaké hlubší a systematictější

< Hrad Nejdek na Karlovarsku, postavený z bloků nejdecké žuly. I když z něj zbyla jen Černá věž, je příkladem spojení geologického podkladu s mohutnou kamennou stavbou.

poučení, jistě sáhne po odpovídající speciální literatuře. Zmíněná komplikovanost a nejednoduchost, vyplývající z interdisciplinárního charakteru tématu, se nepochybně projevila i ve skladbě celé knihy a sestavě jejích kapitol.

Jako zcela zásadní se v zrcadle naší literární produkce věnované hradům jeví přínos knihy v ucelenějším pohledu na mnohostrannou geologickou problematiku. Z tohoto důvodu po ní jistě se zájmem sáhne široký okruh jak profesionálních badatelů z různých vědních disciplín, tak v neposlední řadě, i díky čtivé a odlehčené formě, různě poučených laických zájemců.

V souvislosti s prezentovanými výsledky je nutno připomenout, že autoři pracují s výběrem lokalit, který obnáší necelou čtvrtinu hradů, jež ve středověku na území naší republiky stávaly. Bohužel se dozvíme jen zčásti, jakým způsobem tento výběr vznikl. O jeho reprezentativnosti však není možno mít zásadnějších pochyb. Kastellologa může poněkud překvapit absence některých hradů s velmi dramatickým a působivým skalním podložím, a proto jsem doporučil autorům jejich popis do textu zařadit. Jednalo se např. o Nejdek, Sokolčí či Ostrý (vůbec nejvýše položený český hrad vystavěný v nadmořské výšce 1293 m).

Kromě informací o hradním skalním podloží, stavebním materiálu a dalších „kamenných“ otázkách publikace přináší i laikovi srozumitelné vysvětlení základního geologického kontextu, vývoje a terminologie.

Názorně a výstižně ilustrovanou knihu je možno, jak již bylo připomenuto, jen přivítat. Platí to nejen ve zmíněné rovině rozšiřování obzorů, ale i v rovině kultivace zanedbaného vztahu nejširší veřejnosti k těmto kamenným svědkům naší minulosti. Autorům za ní náleží díky a lze jen doufat, že nezůstane pouze u ní.

Prof. PhDr. Tomáš Durdík, DrSc.

Úvod

Češi jsou obdivuhodnými znalci historických monumentů, hradů, zámků, tvrzí, klášterů i ostatních památek. Přitom jejich znalosti obvykle nejsou jen povrchní. Pěší turistika, výlety na kolech i rodinné exkurze po zříceninách jsou oblíbenou zábavou a samozřejmě i zdrojem poučení. Mnohým nestačí výklad průvodců, obtěžují slečny v informačních střediscích, studují příručky a před Vánocemi nakoupí obrazové knížky. O čem? Samozřejmě o hradech, zámcích, zříceninách. Mají z čeho vybírat! V knihkupectví a knihovnách jsou encyklopedie českých, moravských i slezských památek, mapy, knížky pro seniory i juniory, příručky různé podrobné a různého stupně odbornosti.

Náklady encyklopedických, obrazových i jiných publikací o historických památkách jsou obdivuhodné a mnoho z titulů vyšlo několikrát. Hrady jsou v hledáčku profesionálních i amatérských fotografů, ani zarytí nepřátelé snímkování jim neodolají. Spojí-li síly znalec hradů a zámků s profesionálním fotografem, objeví se na knižním trhu perla.

Nejen knížky, ale i televizní a rozhlasové pořady rozšiřují znalosti veřejnosti. V informačních centrech měst dostaneme mapu historických zajímavostí, letáky i turistické příručky jsou k dostání všude. Dokonce i České dráhy vydaly pěknou mapu „se železnici za našimi hrady a zámky“. Na turistických mapách jsou hrady, zámky i tvrze pečlivě lokalizovány, výklad o jejich historii bývá krátký, ale výstižný. Je až neuvěřitelné, jakými znalostmi hýří i široká veřejnost v televizních soutěžích. Určitě jeden hrad se objeví ve většině křížovek, když tam není Kost, je tam alespoň Oheb, velmi často Loket a Rabí, někdy i jména trochu náročnější na paměť a znalosti.

Zeptáte-li se na historii hradu, vychrlí vám kdokoli letopočet založení, seznam šlechtických rodů, jejichž příslušníci stavěli, přestavovali, opouštěli, kupovali a prodávali, jména králů, kteří hrady stavěli, kupovali, dobývali, zastavovali, propůjčovali v léno, konfiskovali, nařizovali rozbořit... Lidé mají ohromující znalosti o lokalizaci hradů, jejich přístupnosti a otvírací době i výši vstupného. Mezi návštěvníky se přenášejí a budou přenášet pověsti o dírách do pekla, o bílých paních, čertech, zazděných manželkách, kladných a záporných anomáliích, legendy ještě přizdobené některými průvodci.

Teď však ruku na srdce! Zeptáte-li se však trochu všetečněji, třeba co je zač ta skála pod hradem, co je to za kameny ve zdivu hradeb nebo z jakých kamenů jsou klenby hradních kaplí, na to již jen tak někdo neodpoví. Je to proto, že z turistických příruček a obrazových publikací se toho o kamenech

památek mnoho nedozvíme? Jistě, že ano. Dokonce i proto, že pěkně a atraktivně podaná historie je určitě zajímavější než docela obyčejné šedé pískovce ve zdi hradu nebo černé čediče na svahu pod ním. Dokonce i odborníka na geologii často taková šťavnatá hradní historie upoutá víc než docela všední kámen. Promiňte nám to přiznání!

Máme však pocit, že nám přece jenom něco chybí, že by naše zaměření nemělo být tak jednostranné. Vždyť hrad bez skály či opevnění bez kamene, to by připomínalo jezdce bez koně. Skály jsou geologickým podkladem hradů, zdi hradů jsou postaveny z nejzákladnějšího a nejběžnějšího stavebního materiálu – z kamene.

Pokusíme se tuto mezeru alespoň částečně vyplnit. Budeme zkoumat, kde se hrady stavěly. Kde reliéf povrchu umožnil výběr vhodného místa ke stavbě. Kde byly vhodné i podmínky geologické, což znamená správné horniny na správném místě. Popíšeme, z jakých hornin jsou skály v podkladu našich nejznámějších hradů. Ukážeme, kde jsou hrady propojeny se svým podkladem tak, že jen těžko rozpoznáme, co je kámen přírodní a co kámen stavební. Kde přírodní skála prorůstá zdmi hradu, kde z udusané země hradních nádvoří vyčnívají hrotitá skaliska. A naopak, kde byly hradní prostory vykuté v přírodní skále. S geologickým podložím hradů souvisí i stavební materiál. Z čeho se stavělo, z jakých kamenů? Z těch nejbližších, nejdostupnějších nebo z těch nejkrásnějších, byť od staveniště vzdálených?

Naše knížka není encyklopedií, proto v ní nehledejte seznam všech hradů a dalších památek. Soustředili jsme se na památky geologicky nejzajímavější, postavené na pozoruhodných místech krajiny. Nechceme víc, než upozornit na význam tvarů reliéfu, geologického podkladu a kamenů jako stavebního materiálu hradů. Jde do jisté míry nejen o oslavu našich vzácných historických památek, ale i oslavu hornin a kamenů.

Autoři knížky jsou geologové. To znamená, že znají geologické složení republiky a měli by rozpoznat horniny, pokud nejsou až příliš exotické. Měli by se též vyznat v geologických procesech, aby postřehli, jak se vytvořily ostrohy, na nichž hrady stojí, a co vyhloubilo strže, jež je obklopují. Autoři však nejsou odborníci na historii hradů, na jejich složitý vývoj se všemi přestavbami, na jejich rekonstrukce a obecně ani na stavební slohy. Nehledejte, prosím, v knížce jména panovníků a slavných šlechtických rodů. Připojili jsme je k historii hradů jen na několika málo místech. Ne snad proto, že nemáme rádi feudály, ale proto, že zájemci o tuto historickou disciplínu najdou tisíce údajů v naší přebohaté literatuře. Víme dobře, že dějiny význačných rodů a snahy feudálů o postavení co nejrepresentačnějších sídel jsou mimořádně zajímavé. Proto i v těchto – geologům profesionálně dost vzdálených – specializacích se autoři snažili své amatérské znalosti pečlivě doplnit studiem literatury a konzultacemi s odborníky. To samozřejmě nestačí, aby se v příslušných vědeckých disciplínách zařadili mezi profesionály.

Naše knížka proto nemůže a ani nechce konkurovat bohaté kastellologické literatuře, ve které jsou desetitisíce velmi podrobných údajů o historii památek, kde najdeme obrazové rekonstrukce hradů z různých období, plány půdorysů i s rozlišením různých stavebních slohů z jednotlivých období. K řešení takových problémů přispět nemůžeme. Nezbyvá nám, než se obdivovat podrobnému mnohaletému studiu příslušných odborníků, přesně zaměřeným půdorysům s odlišenými vývojovými etapami i zdařilým „hmotovým“ rekonstrukcím.

Nezbytnou součástí takovýchto populárnějších i vysoce odborných publikací jsou fotografie. Mnoho knížek zdobí snímky profesionálů, které splňují i nejnáročnější umělecké požadavky. Naši knížku jsme si též neuměli představit bez obrázků. Památky fotografovali geologové a jejich přátelé při geologických exkurzích na hrady a jejich okolí, proto je, prosím, nesrovnávejte s umělecky dokonalými výtvary profesionálů. Hlavním cílem vždy bylo upozornit na tvary reliéfu kolem hradů, na skály pod hrady a stavební materiál památek.

Krakovec, hrad na Rakovnicku. Celkový pohled přes šíji ostrohu s novým dřevěným mostem.

Prorůstání skály a zdí na Českém Šternberku. Velmi zachovalý hrad, založený v roce 1241, byl ve 14. století přestavován, pak přeměněn na zámek.

K objasnění našich záměrů ještě dodáme, že kromě hradů se v textu a na fotografiích objeví také jiné památky: zámky, tvrze, kláštery, kostely, poutní místa, dokonce i některé moderní stavby. Ovšem jen v těch případech, pokud jsou postaveny na geologicky zajímavých skalách. To se týká především pražského Národního památníku na Vítkově, „kamenného pokladu“ postaveného na zajímavém kameni, jehož zařazení do rukopisu jsme opravdu nemohli odolat.

Ještě zůstal kámen na kameni

Název kapitoly je negací známého pořekadla o tom, že během všech možných válek a všeho možného ničení nezůstal ani kámen na kameni. Tentokrát kámen na kameni zůstal. Tím dolním kamenem je skála, na které hrad stojí. Kamenem horním je blok, kvádr či kvádřík zdiva stavby.

Většina hradů, některé zámky i tvrze stojí na skále. Skálu definujeme jako „výchoz skalních hornin na povrchu“. Měl by to být výchoz větší, rozhodně ne jen malý odkryv v příkopu u cesty. Skála ve výchoze má být na původním místě a spojena s podložím. Pokud ovšem jde o veliký blok horniny, který byl nějakým způsobem přemístěn, je to také skála. Skalní horniny jsou horniny tvrdé, takové, do kterých se musí bušit kladivem, aby se rozpadly. Skálou rozhodně nenazveme žlu rozpadlou na písek nebo jílovou břidlici drobící se na štěpinky.

Skála může být malá, velká, mohutná. Skála osamělá vyčnívá nad okolní terén. Geologové i archeologové užívají často názvu skalisko. Jím rozumí velkou skálu vyčnívající nad povrch okolí, případně také skupinu několika skal. Při stavbě hradů se uplatnila vrcholová skaliska na temeni vyvýšeniny. Ta měla zcela zásadní význam pro rozmístění stavebních prvků hradů a pro jejich využití v systému opevnění. Pokud jsou vrcholová skaliska uspořádána do pásů, pak jim říkáme skalní hradba. Skaliska mohou být i na svazích, kde jsou často pokrytá sutí a kamenným mořem.

Skála je útvarem přírodním, vzniklým geologickými procesy. Dostal se na povrch, kde jej tvarovaly další geologické procesy. Člověk pak mohl přizpůsobit tvar skály k různému využití. I ke stavbě. Tak byla skála, čili kámen podloží, tím kamenem, na kterém zůstaly kameny položené lidmi.

Slovo kámen zde skloňujeme ve všech pádech. Přírodovědci by měli psát a mluvit jasnou řečí, takže i kámen musíme nějak definovat. Tedy: „Kámen je pevná hornina, v některých případech i minerál, nebo kus od ní přírodně či uměle odloučený, jakéhokoli tvaru, velikosti alespoň několika centimetrů, přírodního původu nebo přírodnímu útvaru se podobající, přírodně omezený nebo uměle opracovaný“ (viz Kukal et al. 1989). Tato poměrně složitá definice se snaží vystihnout všechny možnosti a vyrovnat se s případnými námitkami. Podle ní je kamenem skála pod hradem, kamenem je i opukový kvádřík ve zdivu hradního paláce, kamenem je však i cihla, kus ztvrdlé malty odpadnuší z omítnuté stěny i střep vypálené střešní tašky. Všechno jsou to kameny, proto je titul naší knížky, zdůrazňující, že kámen zůstal na kameni, zcela oprávněný.

Hrad Kámen je hoden svého jména

Hrad Kámen je skutečně nazván podle kamene, výrazné skály, na níž stojí.

Najdeme jej 5 km jižně od Pacova na Českomoravské vrchovině na vyvýšenině uprostřed údolní roviny. V krajině je velmi nápadný. Oblast patří do geomorfologického celku Pacovská pahorkatina, má střední nadmořskou výšku 585 m. Na povrchu vystupují pararuly, kopec s hradem je však z amfibolitů, silně tektonicky porušených, rozpukaných, s žilami křemene. Menších čoček

Hrad Kámen u Pacova.
Amfibolitová skála,
zasahující do zdiva
hradu. Je znám od roku
1316, v letech 1640–1677
byl přestavěn na barokní
zámek, v druhé polovině
19. století jej upravili
romanticky.

amfibolitů je v okolí hradu více. Vyvýšenina, na které hrad stojí, je dlouhá 200 m, široká jen 50 m. Ačkoli je zdaleka vidět, nad okolí vyčnívá pouhých 30 m. Svahy jsou kamenité, i když nepřiliš strmé. Před hlavním vchodem, kde kdysi byl příkop a padací most, jsou skalky mohutnější. Severní svah je poněkud strmější než svah jižní. Kolem hradu jsou mělké úvaly, vyplněné čtvrtohorními písčitohlinitými sedimenty. Hlavním stavebním materiálem hradu jsou přitesané rulové kvádry a kvádříky, objevuje se i místní amfibolit. Ostění brány je ze žuly.

Přitesané rulové
a amfibolitové kvádry
tvoří zdivo hradu Kámen.

Hrad stráží stejnojmenné městečko, kdysi významnější než dnes. Bývalo celé obeháno hradbami. Hrad stál zřejmě již roku 1316, jeho vlastníci si říkali „z Kamene“. Ze staré, gotické části se dochoval palác a sklep. Hrad byl několikrát opravován a přestavován, dost důkladně v letech 1860 až 1870, a to v romantickém novogotickém slohu. Na počátku 20. století restauroval nový majitel hradby i věže. V současnosti se hrad dále upravuje a bylo v něm zřízeno muzeum motocyklů (oficiálně „jednostopých vozidel“). Jeho umístění v tomto hradu není náhodné, v blízkém Pacově byla totiž v roce 1904 založena Mezinárodní motocyklová federace.

Okolí hradu je geologicky zajímavé i tím, že v jeho blízkosti se naši předkové pokoušeli dobývat zlato, i když neúspěšně.

V hradních encyklopediích se objevuje „Kámen“ ještě několikrát. Hrad Kámen kdysi stál u Bystrice nad Pernštejnem, přejmenovali jej však a dnes je to Zubštejn, soused blízkého Pernštejna (str. 252). Pochází ze 14. století, dnes je z něj zajímavá zřícenina, která má s Pernštejnem podobnou geologickou pozici i obdobný stavební materiál.

Latinsky kámen je lapis. Hrad v Kolíně, postavený ve třicátých letech 15. století nad labskou nivou, se jmenoval Lapis refugii, tedy Kámen útočiště; později byl přestavěn na zámek a pivovar. Vlčíkému Hrádku, 5 km severozápadně od Trutnova, se říkalo také Lapide (skloňování slova lapis). Bohužel se z něj žádné zdivo nedochovalo, zajímavé je ovšem, že byl postaven na permokarbonských slepencích, snad pouze ze dřeva.

„Kterýpak hrad má ještě čest ve svém jménu kámen nést?“

I několik dalších hradů má v názvu kámen, obohacený přídavným jménem.

Dívčí Kámen, zvaný postaru též Maidštejn nebo i Menštejn, se rozkládá nad kaňonem Křemžského potoka v Blanském lese (str. 17). Je to chráněná krajinná oblast zahrnující výrazný horský masiv na levém břehu Vltavy mezi Českými Budějovicemi a Českým Krumlovem. Geomorfologicky patří celku Šumavské podhůří a jeho podcelku Prachatická hornatina. Ostroh, na kterém hrad stojí, je skalnatý, částečně pokrytý sutí kamenného moře a vypíná se 50 m vysoko nad Křemžským potokem při jeho ústí do Vltavy. Skála je tvořena silně metamorfovanou horninou, granulitem, hrad sám stojí na rulách a migmatitech. Zdi této „zachovalé zříceniny“, pokud si při jeho popisu můžeme dovolit tuto básnickou ozdobu, jsou z lomového nebo jen mírně přitesaného kamene. Ve stavebním materiálu je směs migmatitů a granulitů, kterých bylo na skalnatých svazích v kamenném moři dost.

Hrad pochází z poloviny 14. století, v roce 1394 byl v něm vězněn král Václav IV. O století později byl přestavěn a rozšířen, doplněn o rozlehlý latrán, což bylo opevněné sídlo v podhradí. Stavbu hradu přizpůsobili skále tak, aby jeho jádro se dvěma paláci stálo na nejvyšším místě. I když na počátku

Dívčí Kámen (Maidštejn)
v Blanském lese stojí
na migmatitové skále
a je postaven z lokálních
hornin.

16. století byl hrad opuštěn, chátral a měnil se ve zříceninu, části obou paláců se zachovaly.

Vítkův Kámen, také Vítkův Hrádek, starším německým jménem Wittingstein (uvádí se i Wittingshausen), stojí na stejnojmenném kopci 1053 m nad mořskou hladinou a je jedním z nejvyšše položených českých hradů. Kopec se zaobleným vrcholem můžeme nazvat sukem, neboť je morfologicky výrazný. Geomorfologicky je to nejvyšší bod Vítkokamenické hornatiny. Celá oblast byla podrobně geologicky mapována v měřítku 1 : 25 000 (list Přední Výtoň, redaktor listu Z. Pelc). Tvoří ji staré moldanubické pararuly, do nichž intrudovaly prvohorní granity. Na vrcholu hory, tedy v podloží hradu, je muskoviticko-biotitický granit s velkými živci. Hrad obklopují výchozy horniny, hojně jsou granitové sutě. Podle Menclové (1972) je okolí hradu „tesklivá pohraniční planina, prostoupená žulovými balvany“. Žulové kameny zachovaného zdiva jsou různě poskládané, místy v podobě skutečné „divočiny“, místy více či méně přitesané. Zdroj stavebního materiálu byl na místě. Posloužila nejen rostlá skála, ale i odloučené balvany.

Hrad postavili již ve 14. století Vítkovci jako pohraniční pevnost i jako správní středisko nových vesnic. V 16. století jej Rožmberkové opevnili, poslední úpravy jsou z počátku 18. století, v polovině téhož století však byl hrad již opuštěn. Až v roce 1815 bylo do jihovýchodní části hradu postaveno schodiště s rozhlednou. Drobné opravy proběhly ještě v roce 1869. Po 2. světové válce se celá oblast dostala do vojenského hraničního pásma, kam byl vstup zakázán. V padesátých letech si pohraniční stráž na věži zřídila

pozorovatelnu. V roce 1990 předala armáda Vítkův Kámen do správy obce Přední Výtoň.

Jádro hradu tvořila obytná hranolová obytná věž (donjon), kolem ní byly přístavby. V obvodových hradbách stálo pět bašt. V roce 1996 byly v blízkosti zříceniny odkryty základy zdi z lomového kamene, poskládaného na maltu, snad zbytky dávno zaniklého předhradí.

V roce 2003 se začalo se sanací zdiva zříceniny. Rekonstrukci zajišťuje Občanské sdružení Vítkův Hrádek za odborné spolupráce Národního památkového ústavu, pracoviště v Českých Budějovicích. Augustin Sedláček věnoval Vítkovu Kameni (nazýval jej Vítkův Hrádek) zcela mimořádnou pozornost, snažil se rekonstruovat historii hradu podle způsobu stavby hradeb a bašty. Popisuje „studnici hlubokou, do níže stékala voda skrze roury hlíněné a ve zdech zazděné...“ Zajímavé nálezy zbraní pocházejí z třicetileté války. Do zříceniny byl doslova zamilován básník Adolf Heyduk, který ji oslavil básní v Květech ve třicátých letech 20. století:

*... Z roztroušené, vyvětralé žuly
divizna svou zlatou hlavu týčí
jinde hledík v šplhání se cvičí
na zeď vetchnou vzpíná se a tulí...*

Nebyla to jediná vzpomínka Adolfa Heyduka na Vítkův Kámen. Píše o něm i ve svém příspěvku do publikace Vltava, vydané na začátku 20. století: „Zprvu byl asi Vítkův Hrádek dřevěnou pomeznou tvrzí (1220–1227), teprve později byla tvrz z kamene vystavěna a přestavěna...“

Známe i hrad, který se nespokojil s pouhým obecným „kamenem“ a v pojmenování má hned jeho druh. Je to Žulová. Pojmenování Žulová je však českým novotvarem, hradu samotnému se říkalo Frýdberk nebo Friedberg. Leží poblíž stejnojmenného města Žulová na Jesenicku v Žulovské pahorkatině. Je to hrad starý, lze jej sledovat od roku 1290, jeho osud však byl smutný. Za třicetileté války ho pobořili Švédové. Později byl opraven, v roce 1703 na jeho místě postavili pivovar, pak byl i ten zbořen. Zbytek hradu je však stavebním unikátem. Z hradní věže vyčnívá novější věž kostelní. Kromě věže zbyly z hradu i části zdí. Zřícenina stojí na granitovém plutonu Žulové a je postavena z téhož materiálu.

Kámen v podkladu hradu značí skálu. A názvy skála nebo skalka či skály se objevují v názvech hradu častěji než kámen.

Předchůdcem výstavného zámku Hrubá Skála byl hrad, založený v roce 1350. Leží na okraji velkého pískovcového masivu Hruboskalského skalního města u Turnova. V 16. století byl přestavěn na renesanční zámek, pak vyhořel, následovala přestavba v barokním slohu. Z původního hradu se zachovaly budovy, studna a sklepy. Stavebním materiálem jak hradu, tak zámku byly křídové pískovce.

U Přeštic na Plzeňsku stojí zajímavá zřícenina Skála na proterozoickém buližníku z buližnickového lomového kamene. Stavitelé hradu neměli jinou možnost než přizpůsobit dispozici terénu, postavili proto dvě jádra za sebou na odolných buližnickových výčnících. Hrad byl na císařský rozkaz rozbořen v roce 1652, dochovala se část zdiva paláce, kus obytné věže, zřetelné jsou i valy a příkopy.

U Teplic nad Metují byla v roce 1382 postavena tvrz s názvem Skály, známá i pod jmény Katzenštejn a Bišofštejn. Patří mezi skalní hrady, její části byly vyhloubeny do pískovcové věže. Dostavěna byla v roce 1454, po roce 1520 byla však opuštěna a chátrala.

V Českém středohoří u Třebenic stojí na čedičovém vrchu zbytky hradu Skalka ze 14. století. Zajímavostí je věž postavená z křídových opukových kvádrů, byť byl podkladem hradu čedič. Není to ovšem jediný případ.

U Opočna ve východních Čechách je zámek Skalka, což byla původně gotická tvrz.

Zmínit se musíme též o Skalné severně od Chebu, známé i pod starším názvem Vildštejn. Tento malý hrad je starý a stavebně i geologicky pozoruhodný. Nad údolím potoka vyčnívají žulové skalky, na nich je zdivo navázáno. Původním stavebním materiálem byla žula, při přestavbě však použili přitěsané čedičové kameny. Stavba vznikla již v první čtvrtině 13. století, v 15. století došlo k mohutným přestavbám, i tak se však určité původní části zachovaly.

Kromě uvedených příkladů oslavy kamene bychom našli příklady další. Jednak ty, kde se kámen vyskytuje v jiném tvaru, a pak ty, kde je kámen „počeštěn“ na ...štejn.

Kamenice nad Lipou je případem prvním. Dnes sice v městečku stojí renesanční zámek, ale jeho předchůdcem byl gotický hrad ze 13. století. Přestavován byl v polovině 16. století a pak jej potkal osud mnoha dalších hradů – přeměna na renesanční zámek v letech 1580–1583. Hrad stál na skále, z níž jsou dodnes viditelné zbytky pod zámeckým průčelím (str. 20). Jde o metamorfované horniny, svorové ruly a migmatity moldanubika.

Nad Českou Kamenicí stojí na nápadném Kamenickém vrchu s vrcholem 530 m nad mořem Kamenický hrad, lépe řečeno jeho zbytky, upravené na rozhlednu. Jelikož byl hrad opuštěn již v 17. století, jsou zachovány pouze zdi. Kopec se skalkami na svazích i sutěmi je z čediče, z kterého také byl hrad postaven; jenom na armování použili pískovcové kvádry.

Příklady počeštěného německého Stein = kámen je mnoho, dokonce desítky. Vybrali jsme proto z dlouhého seznamu jen ty nejzajímavější příklady. Na čele seznamu samozřejmě nesmí chybět Karlštejn, o kterém píšeme jinde (str. 147, 274). Po jeho boku stojí moravský Pernštejn, který si také zaslouží podrobnější pojednání (str. 252).

Z dalších jmenujme Jenštejn blízko od Prahy u Vínore, při cestě do Staré Boleslavi. Stojí mezi pískovcovými skalkami a nijak nad okolí nevyniká.

**Kamenice nad Lipou,
migmatitová skála pod
zámkem.**

Jenom jeho 32 m vysokou věž zahlédneme zdálky. Jeho podkladem je skalka z křídového pískovce, ve spodní části jsou menší pískovcové kvádry, jen na hrubo přitesané, věž je postavena z velkých, pečlivě upravených pískovcových kvádrů. V českých dějinách je hrad, založený ve 14. století, spjat se jménem arcibiskupa Jana z Jenštejna. Velmi sporné strategické poloze hradu nepomohl ani rybník, díky kterému se vlastně Jenštejn zařadil mezi vodní hrady. V případě nejvyšší nouze mohl být ovšem Vinořský potok vzdmnut a pak by se zaplavilo celé okolí hradu. Přestavby hrad upravily a rozšířily, dostavěna byla obytná křídla paláce. Z nich se zachovala pouze spodní část stěny.

Ze „štejnů“ upozorníme ještě na severočeský Grabštejn u Hrádku nad Nisou, upravený na renesanční zámek, jehož opevnění bylo rozbořeno na císařský rozkaz po třicetileté válce. Na jeho místě stojí klasicistní zámek. Zbytky hradu Libštejna jsou na Rokycansku, Gutštejna jihovýchodně od Teplé v západních Čechách. Zajímavý je též Vlčtejn na Plzeňsku, který je jedním z mála hradů postavených na buližníku. Krásný, ale dost opomíjený

Pirkenštejn v Ratajích nad Sázavou. Výchozy proterozoických hornin a věž hradu z deskovitých proterozoických drob.

Přitéšované drobové a břidličné kvádříky ve zdivu hradu Pirkenštejn.

Celkový pohled na jihočeský hrad Landštejn.

je Pirkenštejn, někdy nazývaný Pirkštejn, v Ratajích nad Sázavou, na ostrohu nad Sázavou (str. 21). Postavený byl na proterozoických drobách a břidlicích se zdmi z téhož staviva. I když hrad byl v 16. století opuštěn a část později přestavěli na faru, v podstatě zůstal zachován ve své středověké podobě. Upozorňujeme, že v Ratajích nad Sázavou byly dva hrady, Pirkenštejn je ten dolní, blíže Sázavy, horní hrad byl přestavěn na zámek.

Ze severočeského Tolštejnu u Jedlové, postaveného na znělcové kupě ze stejného lomového i přtesaného kamene, zbyla věž a části ostatního zdiva. Hrad v roce 1642 zapálili Švédové a to byl jeho konec.

Na Podorlicku je rozsáhlý a krásný Potštejn, kterému musíme věnovat větší pozornost (str. 231).

Rada skalních hradů situovaných v křídových pískovcových masivech má v názvu štejn. Mimo jiné i velký Frýdštejn u Malé Skály, Valdštejn v Hruboskalském skalním městě i Rotštejn v Klokočských skalách. Rotštejn se sice někdy plete s Roštejnem, ale ten je úplně jinde a z úplně jiného kamene. Obrázky pozoruhodného Roštejna, na žulovém kopci mezi Telčí a Třeští, jsou na stránkách 45 a 187.

Slavný a mohutný je Landštejn západně od Slavonic, postavený na žule ze žuly (str. 230).

**Tektonicky drcená
žula v podkladu hradu
Landštejn.**

**Nepравidelné žulové
zdivo Landštejna.**

Tím jsme se dostali k hradům moravským, které si s českými vůbec nezdají. Proto se jim věnujeme důkladněji v systematické části, v této kapitole jsou jen jejich názvy.

V Moravském krasu je vápencový Holštejn a na severní Moravě u Zlatých Hor postavili Edelštejn, prý na obranu tamějších zlatých dolů. Největší moravský hrad, Helfštýn u Lipníka nad Bečvou, si nechal německý název kamene počítat ještě více. Je postaven z poměrně nevzhledných spodnokarbonských drob a břidlic (str. 142).

Skály s hradý, hradý se skalami

Skály jsou skalní horniny na povrchu, hradý jsou opevněná feudální sídla. Dáme-li obě dohromady, dostaneme skalní hradý. Je to velká a důležitá skupina hradů, pro geology pak důkaz, že se kastellologům mohou míchat do řemesla.

Skalní hradý bývají spojeny se skalními městy. Proto nejprve definici skalních měst. Je to odborný název pro útvary tvořené souborem izolovaných skalních hřbetů, bloků, věží, sloupů, pyramid i jiných tvarů. Jako celek se skalní města podobají zříceným hradům, pevnostem, městským ruinám nebo všemu dohromady. Skalní města mohou být velká nebo malá, ale stále jsou to skalní města. Názy jako skalní velkoměsta nebo skalní vesnice věda nezná.

Přejdeme k skalním hradům. Tomáš Durdík definuje skalní hrad ve své Ilustrované encyklopedii českých hradů (1999) takto: „Je to hrad zbudovaný na výrazném skalním, nejčastěji pískovcovém útvaru, který je využit jako opevnění a má zhloubené obytné či hospodářské místnosti, doplněné dřevěnou nebo zděnou zástavbou.“ V definici je ještě dodatek o tom, že vstup do skalního hradu by měl být tři až šest metrů nad základnou skalního bloku. Hrad je přístupný upravenou spárou a rozkládá se na horní ploše skály.

V širším slova smyslu se často považují za skalní hrad i stavby, které jsou s přírodní skálou úzce propojeny. Skálou nemusí být vždy pískovec, i když ten je nejběžnější. Skalní hradý najdeme na izolovaných skalních masivech a sloupech, někdy na ostrožnách, na okrajových skalách i na skalních hřebenech.

Skoro všechny skalní hradý vznikly jako hradý šlechtické. Nejstarší by měly být Chlum-Kozlov a Rotštejn, postavené po polovině 13. století. Vranov nad Jizerou (Skály) byl postaven až v 15. století, kdy byl dotvořen ve skalní podobě hrad Valdštejn. Mnoho skalních hradů nepřežilo 14. století, jiné století následující.

Přírodní skála pomáhala při opevňování a její tvar ovlivnil dispozici hradu. Opevnění bylo přizpůsobené tvaru skály daleko cíleněji než u hradů jiných. Do skály byly vylámány studně, obilnice a zásobníky na potraviny. Základy zdí se zapouštěly do základových žlabů, případně vysekaných zápuští a využí-

valo se i skalních průřev. Budovy a věže měly nejnížší podlaží vysekané ve skále. Přírozené skalní průrvy sloužily jako příkopy, obvykle se upravovaly. Z pískovcových skal známé tzv. světničky bývaly vyhloubeny až v pozdějších fázích stavby, když vlastníci rozšiřovali obytné a užitkové prostory.

Připomeňme si slova Augusta Sedláčka: „... pískové skály, v okolí Jičína, zvláště skály Prachovské, dobře způsobily byly k zakládání pevných a nepřístupných sídel. V povolném pískovci snadno vytesaly se sklepy, hradby na kraji skály vyzdvížené zakrývaly dřevěné přístřeší a nedostupnost a výška skály byly příčinou, že se sídlo nesnadno zapáliti mohlo. A z těch příčin postaveno i sídlo takové na skále pod Lhotou Pařezskou. Dnes se zachovaly jen tři místnosti vytesané ve skále, přístup je skalní puklinou, která sídlo rozděluje na dvě části.“ (Popisován je skalní hrad Pařez na okraji Prachovských skal, založený na konci 14. století, avšak zaniklý již za husitských válek.)

Hrad Kost. Provázání podložních křídových pískovců se zdířem hradu. Lavicovitý rozpad pískovce podle vrstevních ploch.

Valečov, největší český skalní hrad

Hrad nedaleko Mnichova Hradiště, nad obcí Boseň, v nadmořské výšce 236 m. Geomorfologicky patří do Turnovské pahorkatiny, vyvýšeného terénu nad Mnichovohradištskou kotlinou. Je to jeden z výběžků výšiny kolem Mužského, od hlavního masivu jej však odděluje morfologicky nevýrazné údolí.

Hrad byl založen v polovině 14. století, později patřil husitům, roku 1439 byl vypálen, brzy však obnoven. Pak střídal majitele, až za Albrechta z Valdštejna v první polovině 17. století byl opuštěn a pustl. Ve 20. století v něm po malých nouzových opravách bydlila chudina. V současnosti je hrad rekonstruován pod patronátem Občanského sdružení obce Boseň. Při stavbě bylo využito velmi složitého povrchu skalního bloku. Ten byl v podstatě rozčleněn do tří sloupů, starý palác v přední části spojovala dřevěná konstrukce s vyhloubenými prostory. Takzvaný zadní hrad byl upraven pro vojenské účely a mohl pojmout velkou posádku. Těsaná schodiště, upravené plošiny, komůrky i sály, to vše je začleněno do velmi komplikovaných a propojených staveb. Díky P. Chotěborovi (1986) máme dnes představu o hradním podkladu a o jeho architektuře (str. 26, 27).

Východní strana nového paláce skalního hradu Valečov.

Pískovcové bloky použité k armování nároží hradu Valečov.

Nepravidelné zdivo hradu Valečov je postavené jak z lomového kamene, tak z přitesaných kvádrů.

Hrad Valečov. Schody
vytesané do skály.

Světničky nazvané Drábské

Drábské světničky, velmi populární a často navštěvované, najdeme na okrajových skalách náhorní plošiny Hrada. Je to výrazná izolovaná plošina o rozměrech 550 m × 250 m, dosahující nadmořské výšky 404 m, část Vyskeřské vrchoviny. Je tvořena kvádrovými pískovci coniacu, jsou v ní kaňonovitá údolí a skalní stěny. Odlučování skalních bloků může vyústit až v sesuvy, což se také stalo východně od obce Dneboh. Při úpatí svahů jsou mocné sutě. Drábské světničky jako středověký strážní hrad byly v 15. století přední stráží Valečova.

Hrad vznikl v polovině 13. století, pak byl opuštěn a obnoven v době husitské. Zanikl pravděpodobně v polovině 15. století. Komplex byl postaven na sedmi skalních blocích, propojených v nestejných výškách dřevěnými mosty a ochozy. Do skály bylo vyhloubeno na 30 prostorů, z nichž 18 mělo vlastní

Letecký pohled na Trosky,
dominantu Českého ráje.

vstupy. Na zdivo, jehož zbytky se zachovaly jen místy, byly použity odtesané pískovcové kvádry spojené vápennou maltou. Lze je pozorovat na vstupní průrvě. Věž byla zapuštěna do skály, na severní straně hradu je původní hradní kaple, v pískovcích byly vytesány lavice a upravena kamenná oltářní deska.

V Městském muzeu Mnichova Hradiště je maketa původního hradu, s některými částmi rekonstrukce však archeologové nesouhlasí. Ze současného stavu může návštěvník jen těžko soudit, jak opravdu hrad vypadal v dobách největší slávy, proto ohromí rekonstrukce v knize Menclové (1972).

Panna + Baba = Trosky

Český ráj bez Trosek by nebyl Českým rájem. Dvě věže hradu jsou jako maják v krajině. Hrad vděčí za svůj půvab dvěma vypreparovaným výplním sopouchů z čedičové horniny, petrograficky určené jako olivinický nefelinit.

Trosky se svou nadmořskou výškou 514 m jsou nejvyšším bodem Vyskeřské vrchoviny, tvořené křídovými pískovci s proniky třetihorních vulkanických hornin. Strmý jižní svah vyvýšeniny je skalnatý, mírnější severní je převážně pokryt hlinitokamenitou sutí a svahovinami. Horniny Trosek byly postiženy mrazovým zvětráváním, vytvořily se odloučené bloky, mrazové sruby, trhliny a dutiny. Místy lze pozorovat pěkný sloupcovitý rozpad horniny, jinde se nefelinit rozpadá deskovitě. Na úpatí vrchu jsou měkké křídové slínovce, v přímém sousedství je malé pískovcové Apolenské skalní město. Mezi dvěma obestavěnými sloupy – Pannou, vysokou 57 m, a Babou o výšce 47 m – je sedlo, kde bylo postaveno hradní jádro. Hrad je doložen již z roku 1396, v 15. století k němu přistavěli podhradí, z něhož se zachovaly zbytky při přístupové cestě pod Pannou. Delší osa oválného opevněného areálu je 76 m. Na obrázku F. Hebera (Heber 1843–1849) z roku 1835 je zdůrazněna skála s výraznou čedičovou odlučností.

Během třicetileté války byl hrad několikrát obsazen Švédy, dokonce i vypálen a stal se zříceninou.

První rektor české univerzity V. V. Tomek, nadšený příznivec Trosek, napsal: „Mohutný dvojhrot a na něm jako orlí hnízdo v závrtné výši tyčí se k nebesům velebné a imposantní zříceniny, kterým se snad žádná starobylá památka na celém širém světě nevyrovná...“

Trosky jsou opředeny řadou legend o tajných chodbách, vedoucích bůhvíkam. Některé podzemní prostory však skutečně existují, jak dokazují dost věrohodná svědectví.

O některých dalších hradech

Rotštejn na okraji Klokočských skal je hrad často fotografovaný, sice starý, z poloviny 13. století, ale od roku 1514 pustý. Byl vystavěn na čtyřech skalních pískovcových blocích a zachovaly se zbytky zdí, tesané schodiště, skalní relikty po dřevěných částech a světnice. Do skály je vytesána téměř padesát metrů hluboká studna. Zajímavý je i vydlabaný šikmý komín. Nejfotogennější částí je skalní okno. Rotštejn je ve velmi špatném stavu, pískovce jsou zvětřelé, části jsou pokryty sutí.

Valdštejn v severní části Hruboskalského skalního města byl založen ve 13. století, 1440 však již pobořen, pak obnoven do dvou samostatných částí, v 16. století vyhořel a měnil se ve zříceninu. V první polovině 19. století byl obnoven v duchu romantismu, postaven věžovitý most, přední skály byly upraveny. Hrad vznikl na třech za sebou umístěných pískovcových blocích, zdívo sestávalo z pravidelných kvádrů, zděných na maltu. Mezi kvádry se však objevuje i neopracovaný lomový kámen. Nad skalní průrvou je ve skále studna vytesaná kolem roku 1440.

Vranov – Pantheon. Pod tímto názvem známe skalní hrad na rozeklaném Vranovském hřbetu nad Jizerou u Malé Skály. Z velmi rozsáhlého hradu